

Mehmed Kaplan

«GARÂM» DAKİ FELSEFİ VE İÇTİMÂÎ FİKİRLER

Abdülhak Hâmid, Türk edebiyatında, eserlerine en çok felsefî fikirler karıştıran bir müelliftir. Gerçekten, «Makber» şairinin ilk yazdıklarından son yazdıklarına kadar, ister şiir, ister piyes olsun, bütün eserlerinde felsefî bir atmosfer kendini kuvvetle hissettirir. Hâmid'i felsefî endişelere götüren âmil nedir? Ve bu endişeler ne zaman başlar? Karısı Fatma hanımın ölümünü bir başlangıç sayanlar varsa da bu iddia doğru değildir. Hâmid'de felsefî endişe «Makber» den çok önce görülür: «Makber» Fatma hanımın ölümünden bir sene sonra 1835 yılında neşrolunur. Halbuki bu makalede tetkik edeceğimiz ve baştan sona kadar felsefî fikirlerle dolu olan «Garâm» «Makber» den 9 yıl önce 1876 yılına kaleme alınmıştır. Şu halde, Hâmid'in felsefî fikirlerinin başlangıcını tesbit ederken, «Makber» i değil, «Garâm» ı nazarı itibara almak lâzım gelir.

Hâmid'den önce Türk edebiyatında felsefî şiir yok değildi; vardı. Halk ve yüksek tabaka arasında çok sevilen tasavvufî şiir, İslâmî Türk edebiyatının zengin kollarından birini teşkil eder. Fârâbî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Yunus Emre, Niyazi-i Mısri, Nailî, Şeyh Galip ilh. gibi şahsiyetler, Türk milletinin felsefî düşünüş, misitsizm ve felsefî şiir vadisinde ne kadar yükseslere çıkabileceğini gösteren zirvelerdir. Bu şahsiyetlerin yanı sıra, misitik ruhu tekâsüf ettiren zengin bir tarikat edebiyatının mevcut olduğu da malûmdur. Abdülhak Hâmid'i izah ederken, İslâmiyetten sonra, - hattâ İslâmiyetten önce uygurlarda - ki Türk edebiyatında felsefî bir atmosferin bulunduğunu gözden uzak tutmamak icap eder. Bu felsefî atmosfer kesintisiz olarak devam etmiştir. Yeni Türk edebiyatına hemen takaddüm eden devrede Âkif paşa orijinal ve kuvvetli bir «Adem» şiiri yazar. Hâmid'den önce Ziya paşa ekser şiirleri ve bilhassa «Terci-i bend» i ile Türk'ün felsefeye karşı temayyülünü devam ettirir. Hasılı Hâmid, felsefî şiir ananesi çok eski ve kuvvetli olan bir milletin içinden yetişmiştir.

Hâmid'in felsefî karakteri üzerinde uzun ve zengin bir mazinin tesiri olmakla beraber daha yakın sebepler de vardır: O da Garp kültürü ile temasa başladıktan sonra, asırlardanberi Şark dünya görüşü içinde yaşamış olan Türk cemiyetinde, eşine az rastlanılır felsefî bir buhranın baş göstermiş olmasıdır.

Türk aydınlarının Garp felsefesile temasları belki de tanzimattan önce başlamıştır. Büyük Reşit paşanın, pozitivistin banisi Auguste Comte ile temasta bulunduğunu, hattâ Auguste Comte'un Reşit paşaya Türkiyenin mukadderatı ile alakalı çok dikkate şayan mektuplar yazdığını biliyoruz. Tanzimatın ilânından dört sene sonra, 1843 de, Münif paşanın Fenelon, Fontenel ve Voltaire'den yaptığı «Muhâverat-ı hikemiye» adlı felsefî diyaloglar tercümesi Garp felsefesine karşı memleketimizde uyanan alâkanın ilk yazılı vesikalarındandır. Bu tarihten itibaren Türk matbuatı Garplı filozofların, bilhassa aydınlık devri filozoflarının adları ve fikirleriyle dolar. Bu alâka o dereceye kadar gider ki Nâmık Kemal'in de yazdığı bir mizah dergisi bir Yunan hakîminin adını alır : «Diyojen!»

Avrupa ile temas bizim için hiç bir vakit tanzimat devrindeki kadar sert ve sarsıntılı olmamıştır. O sıralarda, Garptan gelen yeni fikirler, Türk aydınlarının kafasında büyük bir felsefî buhran vücuda getirdi. Abdulhak Hâmid'in hocalığını da yapmış bulunan Hoca Tahsin efendi, Şarkla Garbın çarpışmasının garip bir tezahürü olan Ali Suavi ilk hercümerci temsil eden tiplerdir.

Hâmid'in mensup olduğu neslin ilk eserlerini neşreden «Hazine-i Evrak» mecmuası (1879) tanzimat fermanının ilânından sonra 40 sene geçtiği halde bu buhranın azalmayıp bilâkis daha da şiddetlendiğini bütün açıklığı ile gösterir.

Makber'in neşrolunduğu yıllara doğru kendini tanıtan başka bir tip, bizde materyalizm, pozitivism ve realizmi ilk defa açıkça müdafaa eden Beşir Fuat, orijinal intiharı ile devrin felsefî buhranının âdeta bir senbolü olur. Abdulhamid devrinde dahi devama imkân bulan bu buhran, ikinci meşrutiyetten sonra, birbirine çok zıt dünya görüşlerine sahip Tevfik Fikret, Ziya Kökalp, Mehmet Âkif, Prens Sabahaddin ilh gibi şahsiyetler de yeni bir fevran yaparak, arkası hiç kesilmeden bugüne kadar gelir. Hâmid'i inceleyenler, tanzimattan sonraki nesilleri kuvvetle saran ve sarsan bu felsefî buhranı hesaba katmak ve onu daima yapıldığı üzere münferit bir dehâ gibi değil, devrinin bir mümessili olarak görmek yerinde olur kanaatındayız.

Hâmid'in felsefî şiirini anlamak için zarurî gördüğümüz bu muhit tasvirinden sonra «Garâm» a dönebiliriz.

1880 mısralık uzun bir poème olan bu eser, müellifinin yazdığı tarihe göre 25 Ağustos 1876 yılında tesvid olunmuş ise de, o tarihte neşrolunmamış, 1913 yılında Şehbal mecmuasında kısmen tefrika edilmiş, bütün olarak ancak 1923 yılında basılabilmıştır. Eserin tab'ının bu kadar gecikmesi, içindeki fikirlerle Cumhuriyet devrine kadar gelen yılların zihniyeti arasında büyük ayrılıklar bulunmasından ileri gelir. Garâmda yazıldığı tarihte neşredilmesine imkân olmayan bir çok fikirler vardır. Değil Abdulhamid devri

Hattâ ikinci meşrutiyet sonrası dahi bu fikirleri kaldıramamış, eser 1913 yılında Şehbal'da tefrika olunurken «bazı aksamı taassub-ı huşk ashabının kıl ü kalini davet etmiş», bunun gürültüsü tâ Viyanada bulunan Hâmid'e kadar gitmiş ve Hâmit oradan Garâm'ın kendi kaleminden çıkmakla beraber «ne kendisinin tercüme-i hali ne de tercüman-ı fikir ve hayali» olmadığını bildiren bir mektup yazarak umumî efkârı yatıştırmak mecburiyetinde kalmıştır. Süleyman Nazif 1923 neşrine yazdığı mukaddemede - devir değiştiği için - Hâmid'in bu iddiasını serbestçe tekzip ederek eserde anlatılan hikâyenin bir çok bakımlardan hakikî ve fikirlerinin de samimî olduğunu ilân eder.

Yine Süleyman Nazif'in mukaddemesinden Hâmid'in Garâm'ı yirmi iki yaşında yazmakla beraber «ahîren tashih ettiğini, fakat bu tadilatın bazı mısraa inhisar ettiğini ve aslı ile son tab'ı arasında ehemmiyetli bir fark tevellüt etmediğini» öğreniyoruz. Düzeltmiş kısımların hangileri olduğunu bilmek bizim için şüphesiz pek faydalı olurdu. Garâm'da Türk cemiyetinin 1923 ten sonra gerçekleştirebildiği bazı ileri fikirler vardır. Hâmit bunları kısmen istikbalin sezilebileceği 1923 yılında mı ilâve etmiştir, yoksa bu fikirler eserin aslında da var mıydı? Hâmid'in el yazıları umumî kütüphanelere teslim edilmeden bu meseleyi kat'iyetle halletmeğe imkân yoktur. Mafî Hâmit ihmalkâr bir san'atkârdır. Bir yazdığına bir daha ciddiyetle döndüğü pek nadirdir. Kendisi ve hayranları onun bu halini samimiyetine yorarlardı [Süleyman Nazif eserin eski bir üslûp taşıdığını itiraf ediyor hattâ «bir kısım elfazın bu devirden ziyade geçmiş asırlara karabet gösterdiğini» söylüyor.] Süleyman Nazif'in «Abdülhak Hâmit isteseydi bir iki darbe-i kalem ile o eskiliği büsbütün izale ve setredebilirdi. Fakat eserinin şekil ve esasını değiştirmek istemedi. Buna sebep de samimiliğe her şeyden ziyade meclûp bulunmasıdır. Hususile eşkâlperestlikten nefret eder» sözleri, Hâmid'in üslûp zaafına karşı kimseyi ikna edemeyecek bir tefsir tarzı isede, hiç olmazsa Garâm'ın ilk şeklinin elimizde bulunduğundan bizi emin kılarak Makber şairinin yola çıkışını tesbit için 1923 metnine dayanabileceğimizi sağlar.

Garâm, kompozisyon itibarile Hâmid'in bir çok eserlerinin prototipini teşkil eder. Bu kompozisyon, bir vak'a üzerine işlenmiş romantik duygular ve felsefî fikirler olarak formüle edilebilir. Bu formül Hâmid'in bir çok şiirlerine tatbik olunabileceği gibi piyeslerine de uyar. Gerçekten, Hâmid'in, haddi zatında sahne için yazılmamış olan piyesleri, daha canlı ve beşerî kılmış, muhtelif şahısların ağızına dağıtılmış bir felsefî diyaloglar serisi telâkki olunabilir. Düşünce yapısı itibarile birbirine zıt fikirler taşıyan Hâmit, şüphesiz kendisini en iyi olarak bu şekil içinde anlatılabildi. Piyes-diyalog şeklinde yazılmış eserlerinde dahi tezadlarını kendi kendine konuşması da

onun bu karakterini açığa vurur. *Garâm, Bir Sefilenin Hasbihali, Makber* bu son tipe giren eserlerdendir.

Garâm'da felsefî ve içtimaî fikirlere çerçeve teşkil eden vak'a şöyle hülâsa olunabilir : Çamlıcada köşkleri olan bir delikanlı (bu, genç Hâmid'in kendisi olacak) elinde bir kitap, kafası felsefî fikirlerle dolu, tepede dolaşırken iki genç kıza rastlar. Kızların yanında Hâdiye isimli bir küçük kız ile ellilik bir zenciye vardır. Delikanlı bu kızlardan birine derhal âşık olur. Kızlar kaybolurlar. Bir türbedar zuhur eder. Delikanlı türbedarla konuşur, daha doğrusu ona, inandığı şeylerin abes olduğunu söyler ve ondan kızların evini öğrenir, gece arkadaşlarıyla bir mehtap sefası yaparlar. Delikanlı arkadaşlarına aşkıdan bahseder. Arkadaşları onunla alay ederler. Fakat o aldırılmaz. Bir kaç gece kızların evini tevat eden delikanlı evi daima karanlık bulur. Nihayet bir gece ev ışıklanır. Bunu gören âşık pencereye yaklaşır; evde konuşulanları dinler ve orada bir ağacın altında geceler. Rûyasında sevgilisini görür. Sabahleyîn Hâdiye ile sevgilisi tepede gezerlerken gence rastlarlar. Âşıkla maşuk arasında nazlı, sitemli bir konuşma olur. Yine bir gece sevgilisinin evine giden delikanlı onu pencereden mehtabı seyrederken görür. Birbirlerine aşklarını ilân ederler. Kız bir ip uzatır, delikanlı pencereye çıkar. İki âşık pencerede konuşurlar. Ablası kızı yatmağa zorlar. Burada kızın verem olduğunu öğreniyoruz Mülâkatlar bir kaç defa tekerrür eder. Bir gün âşık beklenmedik bir hâdise ile karşılaşır : Sevgilisi bir başkası ile yanyana ! Delikanlı ile yabancı arasında asabî bir konuşma olur. Yabancı ile kız bu tecavüzden kurtulmak için eve koşarlar. Âşık tabancasını alarak onları takip eder ve bir odada kız ile yabancıyı başbaşa görür. Tabancasını boşaltarak kızı öldürür. Delikanlı bu cinayeti işlerken yanılmıştır : Kendisine ihanet ettiğini sandığı ve öldürdüğü kız, asıl sevgilisi değil, onun hemşiresidir. Zenciye bu hakikatı söylerse de âşık inanmaz. Zabıta memurları gelir, delikanlıyı yakalarlar ve halinde delilik alâmetleri gördüklerinden Üsküdar timarhanesine sevkederler. Âşık timarhanede iken asıl sevgilisi broşunu satarak onu deliler arasından kurtarır. Kendi evine getirir. Gece bir işret meclisi kurulur. Âşık halâ hakikatı kabul etmek istemez. Ertesi gün kıza hakaretli bir tezkere ile para gönderir. Aradan on beş gün geçer. Bir gün delikanlı Bağlarbaşıda bir eğlenceden dönerken zenciye rastlar. Zenciye delikanlıya sevgilisinin ölüm döşeginde yattığını ve verdiği para ile kefenlik yaptığını anlatır. Nihayet âşık'ın aklı başına gelir. Hemen bir arabaya atlar, ölmek üzere olan sevgilisinin evine koşar. Yolda arabası devrilir, yaralanır. Kendisine geldiği zaman etrafını kar bürümüş ve sevgilisi ölmüştür. Delikanlı pişman olmuştur ama iş işten geçmiştir.

Bu hikâyenin bir çok motifleri o devrin piyes ve romanlarında mevcuttur. Filozof karakteri bir yana, Hâmid'in kahramanı ile Namık Kemal'in İntibah romanındaki Ali Beyi arasında benzerlikler vardır. Mehtapta sevgi-

linin evini tevaf, ip ile pencereye tırmanma, verem, timarhaneye kaldırılış, bir görüşte âşk olmak, yanılarak bir cinayet işlemek, bir delinin filozofça sözler söylemesi gibi motiflerin romantiklerden geldiği açık olarak görülüyor. Süleyman Nazif Garâm'ın hakikî oluşuna dair sadece «mezâr-ı bîdefin» motifi ile eserde pek ehemmiyetsiz bir unsur olan «ceres» motifini zikrediyor. Süleyman Nazif'in mukaddemede «mezâr-ı bîdefin» hakkında verdiği izahat şudur : Hâmid'in cediti « ser etibbâ-yı şehriyârî Abdulhak Molla Çamlıca taraflarında cesim bir malikânenin mütesarifi imiş. Sultan Abdulmecit bu yeri satın aldıktan sonra padişaha fazla hizmetkârlık ve gayretkeşlik etmek isteyen saray adamları hududunu başkalarının zararına tevsi etmek isterler. Abdulhak Molla bu tecavüzün önüne geçmek için orada bir kabir inşa ve bunu bir velîye nisbet etmekte muztar kalmıştır. » (S. 7) ceres hakkında verilen izahat müteakip sayfadadır.

Garâm hikâye olarak bir ehemmiyet arzetmez. Hâmit burada ne şahsiyetlerin karakterini, ne ruh hallerini verebiliyor, ne de hayalde teecessüm eden kuvvetli manzaralar çiziyor. Garâm'ın karakteristik tarafı sayfalarını tika basa dolduran felsefî ve içtimâî fikirlerindedir. Bu fikirlerin ifade edilmiş tarzı yani uslupta bir kıymet ifade etmez. Garâm şekil bakımından mesnevî tarzında dikilmiş, uzun, kaba saba bir torbaya benzer. Şair bu torbaya kafasını dolduran fikirleri karmakarışık olarak tıkıvermiştir. Binaenaleyh Garâm'ı, manzum olmasına rağmen, nesir ölçüsüne göre yani muhteva bakımından değerlendirmek daha doğru olur.

Garâm'ın fikrî muhtevasını felsefî ve içtimâî olarak iki kısma ayırabiliriz. Garâm'daki delikanlı bir âşik olmaktan çok bir filozoftur. Allah, ruh, kader, ölüm, hayat, hayır, şer ilh. gibi mücerret mefhumlar onun düşüncesinin daimî temlerini teşkil eder. İslâm felsefesi bütün bu meselelere cevap vermişti. Garp felsefesi ile temas edince eski inançlar yerinden oynamış, yeni bir mesele halini almış ve bu meseleler etrafında zıt fikirler birbirleriyle çarpışmağa başlamıştır. Garâm'da dikkate şayan olan nokta işte bu çarpışmayı vermesidir.

Garâm'ı yazan genç Hâmit, şarktan garptan, eski yeni, bir çok filozof isimleri zikreder :

Zâhir olmuş Şeyhler, Mansûrlar,
Spnoza, Şelling, Egelle Bû Saîd,
Hem de İzzeddin en evvel Parmenid

(S. 26)

Fakat şair bu şahsiyetlerin eserlerini yakından tetkik etmiş kanaatını vermez. O sadece birbirine zıt iki ceryan tanır: Materyalizm ile spritüalizm. Müellif bu ceryanlardan birincisine mensup olanlara «Sûfiyyûn», ikincisini müdafaa edenlere «Ehl-i fen» yahut «Tabiiyyûn» adını verir.

Sûfiyyûn ile Tabiiyyûn bütün felsefi meselelerde birbirine zıt düşü-
nürler ve şaire göre bunlar arasında gayet korkunç bir ayrılık vardır :

Cümle mahlûkâta bir gizli râz
Sûfiyan «can» der, Tabiiyyûn da gaz
Bir tefâvüt var, fakat gayet mahûf

(S. 26)

Sûfiler kadere inanırlar : Kâinatı idare eden Tanrıdır. Ehl-i fen Tan-
rı'nın varlığını kabul etmez. Onlarca hâdiseler tesadüflere göre vukua gelir :

Yâni Sûfilerce vardır bir kader ;
Hem de Allah nehyeder, fermân eder
Ehl-i fence başkadır nâm-ı kader
Hep tesadüllerdir ahkâm-ı kader.

(S 27)

Fen ehli insanın Tanrı tarafından değil, Tanrı'nın - mefhum olarak -
insan tarafından yaratıldığına inanır :

Derler : İz'an; ilm, mahsûs-ı beşer ;
Münhasır mahlûkadır sem'ü basar.
Bunları azv eyleriz Hallâk'a biz,
Çünkü Hallâkı biz öyle isteriz.
Re'y ü fikr isnâd ederler hep ana
Kibr ü nahvettir sebep ancak buna
Benzemek kasdiyledir Hakka yine,
Hakkı benzetmekte insan kendine.

(S. 27)

Şairin kendisi neye inanıyor ? Garâm'daki filozof delikanlı yahut
genç Hâmit, Sûfilerin noktai nazarını doğru bulur. Öbürlerinin fikri «her
nasılsa» zihninden geçivermiştir :

Bence olmazken bu sözler müteber,
Her nasılsa etti zihnimden güzer,
Hod behod verdim tefekkürle cevâb :
Sûfiyânın fikri makbûl ü savâb.

(S. 28)

Hâmit, Sûfilerin doğru düşündüklerini ispat için bazı deliller ileri
sürer. Descartes gibi işe kendi şuurundan başlar. Mademki bende bilgi,
arzu, konuşma, görme, işitme kudreti var, neden Tanrıda da aynı vasıflar
olmasın ? Der :

Bende var ilm ü şuur u ârzu;
Bende var sem'ü basarla râtika;
Öyledir dersem ne varmış Hâlik'a?
(S. 29)

Fen ehli hayvanda bilgi olduğunu, hattâ insanın bir çok şeyleri hayvanlardan öğrendiğini iddia ederler. Genç filozof :

Âdeme hayvân henüz öğretmeden
Anları hayvâna kimdir öğreten ?
(S. 30)

Diye sorar. Tabiiyyûn buna sebep «hissi tabii» yahut «ka'âr-in-i tabiat» dır derler. Tabiatta kanun olması, tabiatı şuurlu bir varlığın yarattığına açık bir delil sayılmaz mı ?

Mutlakâ bir kuvve-i tâ'lîm var ;
Eylemiş hayvâna da ilkâ-yı his.
(S. 30)

Tabiatta kanunlar bulunması ve hayvanların hisse malik olmaları, tabiatdaki «ilm ü kemâl» e delâlet eder. Hâmit, Hayvanlarda his bulunması deliline kuvvetle sarılıyor ve ondan

His ile ilmin de pek çok farkı yok
diyerek çabucak cihanşumul bir ruhun mevcudiyeti fikrine yükseliyor.

Hayır ve şer meselesi : Biz başımıza gelen hâdiseleri iyi ve kötü diye iki kısma ayırırız. Fakat bu ayırma bize göredir, yani «itibâî» dir. Acaba Tanrı nezdinde de böyledir ? Bunu kimse bilemez :

Adl ile zulme gelince bisebeb,
İtibâî şeydir anlar bizce hep.
Kahr u ihsan, derd ü derman hepsi bir,
Bizce olmuş rîk ü bedle müştehir.
Biz deriz bir şey'e mahzâ mâ'delet
Nezd-i hakta öylemi ?.. denmez evet.
(S. 32)

Bir ara Hâmit tekrar ruh meselesini ele alır ve fen ehlini yeni delillerle iknaa çalışır. Fen ehli şöyle diyordu :

Kâbil-i rû'yet bizimki âşikâr ;
Bizce gaz bir şu'ledir, meşhur o «can»,
Rubunuz lâkin sizin gözden nihan.
Gösterin siz de o rûhu bizlere..
Tâ ki bir kıymet verilsin cevhere.
(S. 34)

Hâmit bu itiraza şöyle cevap veriyor :

Kavliniz müskit söze benzer değil.
Aklı görmüş yok, fakat münker değil.
Beyn içinde akla benzer tende rûb,
Ma'nevi bir kuvvet ancak bivuzûh.

(S. 34)

Zaman fikri : Garâm'ın 82-85 inci sayfalarında Hâmit, zaman'dan bahseder. Fakat bu bahsediş bir izah, bir müdafaa tarzında değil, mukad-des bir varlığı tebcil tarzındadır. Genç filozofa göre Zaman yer yüzünün yaratıcısı (sâni-i rûy-i zemîn) dir. Fakat bizzat Tanrı değildir. Tanrı'nın bütün eserleri onun içinde toplanmıştır. Bu «dehr-i kühen» in mebdeidir. Zaman her şeye hâkim ve muhittir. Onun dışında hiç bir şey mevcut değildir. Zaman sonsuz yaratıcıdır : Bir saniye bin tesadûf halkeder. Zaman fikri genç Hâmid'i hayret edilecek bir surette coşdurur. O bu coşkunlukla karşısındaki türbedara şöyle hatap eder :

Mey getir şeyhim, karışma dînime !
Dînler sığmaz benim âyînime !
Mey getir, bahs eyleme afyondan ;
Uhrevîler de zamâniyyûndan !
Mey getir ki ben zamâniyim bugün !
Ol zamanîlikte bâniyim bugün !
Bid'at-i fikrimdir olsun bergüzâr ;
Bir bedahattır ki ettim âşîkar !

(S. 85)

İfadesinden öyle anlaşılıyor ki zaman hakkında ortaya attığı fikir Hâmid'e bir keşif, kendine has yeni bir felsefî düşünüş gibi görünmüştür. Yukarıya aldığımız mısralar ve bu sayfalara hâkim olan coşkun ton bunu teyit eder.

Nametnahilik karşısında insan : Şinasi'nin «münacat»'ından itibaren Türk şair ve ediplerinde Pascal'ın nametnahilik karşısında duyduğu hayreti hatırlatan fikirlere sık sık rast geliriz. Yeni öğrenilen Garplı astronominin bu hayretin teşekkülünde büyük bir tesiri olsa gerek. Ziya paşanın, «Terci-i bend» inde, bugün bir İlk Okul öğrencisinin dahi bildiği fikirleri hem de pek kuvvetli bir şiir seviyesine yükseltmeden anlatmasını başka türlü nasıl izah edebiliriz ? Orta çağın kâinatı izah tarzından Kopernik sistemine geçen Avrupa, kâinatın sonsuzluğu karşısında nasıl hayrete düşmüşse, tanzimattan sonra Garplı ilim ve felsefe ile temasa gelen Türk aydınları da böyle bir hayranlık sarsıntısı hissetmişlerdir. Kâinatın sonsuzluğu karşısında insan oğlunun âciz kalışı temine Garâm'da da rastlarız :

Pek gülünç indimde her ilm ü amel.
Had içinde gördüğüm bihad emel.
Bir tefekkür eyleyin âlem nedir ?
Âlemin üstünde bir âdem nedir ?
Hiçden bulmuş vücûd efkârı hiç,
Nefsi hiç ü nâmı hiç, âsârı hiç.

(S. 70)

İnsanlığın hali : Tanzimattan sonraki edebiyatımızda her sahada olduğu gibi insan hakkında da birbirine zıt iki telâkinin çarpıştığını görüyoruz. Bu telâkilerden biri, eski insan telâkisidir. Bu telâkiye göre insan şaşmaz, ezici bir kaderin elinde zebundur. Eski düşünce dünyasında yalnız mutesavvıflar, ilâhî cevherle beşerî cevher arasında bir münasebet kurmak suretile nikbin ve iradeli bir insan fikrine ulaşmışlardır. Tanzimattan sonra kaderiyeci ve tasavvufî insan telâkisi devam eder. Yalnız Namik Kemal, gençliğindenberi aşına olduğu tasavvufî dünya görüşü, Garplı fikirler ve bilhassa romantizimden gelen tarihî kahramanları tebcil duygusu ile modern, aktif bir insan telâkisi meydana koyar. Metafizik fikirlere bağlılığı Hâmîd'i daha çok eski insan telâkisine doğru götürmüştür. Yukarıya aldığımız mısralardaki insan tasavvuru bunu teyid ettiği gibi Garâm'ın 70-74 üncü sayfalarını dolduran mısralar da Hâmîd'in bu devredeki insan görüşünü mufassalen anlatırlar. Bu sayfalarda şair insanların ne kadar birbirinden ayrı ve ne kadar abes işlerle meşgul olduğunu birer birer sayar :

Bâzısı hikmetle eyler iştigâl.
Bâzısı hey'etle ihyâ-yı leyâl ;
Bâzısı târihten pür vesvese ;
Bâzısında kîmya vü hendese ;
Bâzısı olmuş bedâyisâz-ı fen ;
Der ki meşhûrum cihanda şimdi ben.

Bâzısı câmi'de olmuş bir imâm ;
İktidâ-yı halka vermiş ihtimâm ;
Bâzısı vâiz, başında kırk kişi,
Hep kıyâmetler koparmaktır işi ;
Bâzısı şâir ki sığmaz âleme,
Âşinâdır mânevî bir mahreme.

Bâzısı tâcir mukim-i çârsûy ;
Bâzısı hâzık tabîb-i hasta cûy ;

«Bâzısı» ile başlayan birçok mısra insanlar arasındaki tezdî ve beşerî meşguliyetlerin gülünçlüğünü ortaya koyar. Neticede şair kendine döner ve kendisini de gülünç bulur :

Şöyle duydum bir sadâ-yı dilfirîb :
Herkesin her hâli tezyife sezâ ;
Hande-i zevk-i hakimânen kezâ !

(S. 84)

İnsanlığın halini anlatan bu parçalarla Ziya paşanın «Terci-i bend» inde insanların halini anlatan parça arasında büyük bir yakınlık vardır. Ziya paşa da bütün kâinata şamil bir hayretle her şeyi gözden geçirdikten sonra insanlar üzerinde durur ve aralarındaki tezdada, yaptıkları işlerin abesliğine şaşmaktan kendini alamaz. Hâmid'in bu mevzuda Ziya paşanın tesiri altında kaldığını zannediyoruz.

İçtimaî fikirlere gelince : Başta da söylediğimiz gibi Garâm'da bir çok içtimaî fikir vardır. Bunlar tekke hayatı ve kadın mevzuu etrafında toplanabilirler. Felsefî fikirleri bakımından Sûfilere mütemayyil olan genç Hâmid'in, belki de bir tezat teşkil edebilecek bir şekilde, tekke hayatını hoş görmediği, kadın telâkisi bakımından ise çok modern düşünceler taşıdığı görülüyor. Bir ara türbedar ortadan kaybolup geri dönünce delikanlı ithamı bir tonla ona nereye gittiğini sorar ve aralarında şöyle bir konuşma geçer :

— Tekkeye gittim, şenaat etmedim.
— Anladık, lâkin ne yaptın tekkede ?
— Hay u hûy ettim, dedi, âyinde.
— Yok, dedim, ol hây u hûlar dinde.
— Var, dedi, örf-i tarikattir bu hâl.
— Yok, dedim, half-i hakîkattir bu hâl

(S. 40)

Bundan sonra Hâmit türbedara dünya işlerini bırakarak tekkeye çekilmenin abes bir şey olduğunu, dinin çalışmayı ve ticaret yapmayı emrettiğini anlatır. Bu arada bir ham sofı gibi çalgının dince nehyedilmiş olduğunu söyler :

Çalgı menhîdir, atâletse harâm,
Çalgıyı meşrû' bilmek fikr-i hâm.

Dervişler bir parazittir. Millet ve Evkaf olmasa onlar yaşayamazlardı :

Vermese millet size, ta'yin, maaş,
Sizce pek müşkil olurdu intiaş.
Sanma şeyhinde veya eslâfda
Bir kerâmet var ise evkâfda.

(S. 41)

Tekke bir tenbellik, israf, zevk ve sefa yeridir :

Bir ziyâfetgâh açup tenbellere,
Vakti israf eyliyorlar boş yere !
Raks ederler, çalgı dinlerler müdâm,
Kalmaz anda vâsf-ı dilber nâtemâm.
(S. 42)

Tekke hayatı aleyhindeki fikirler 40 dan 45 inci sayfaya kadar sürer.

Cariyeler : Tanzimat devri piyes ve romanlarında, hürriyet fikirlerinin tesiri ile esir ve cariyelerin durumları ile de meşgul olunur ; onlara karşı bir sevgi ve merhamet hissi uyandırılmağa çalışılır. Garâm'da da bu temayülü açığa vuran mısralara rastlayyoruz :

Altı ayda, yılda bir seyran görür,
Sanki tahtelhızf bir devran görür ;
Altı ayda altı saat bir nefes,
Sonra birden altı ay haps ü kafes.
(S. 57)

Yaşmakları açmak, kadına sevme hakkı vermek ve umumiyetle kadının müdafaası : Tanzimattan sonra kadınlık hakkındaki fikrimiz değişir. Divan edebiyatında kadın ekseriya bir zevk vasıtası telâki ediliyordu. Sadece vücuduna bakılıyor, onun da bir ruhu olduğu pek düşünülüyordu. Benim bildiğime göre ilk defa Namık Kemal Tasviriefkâr'a yazdığı «Terbiye-i nisvân» adlı makalesi ile yeni ve ileri bir kadın telâkisi ileriye sürmüştür. Kadın cemiyet bünyesinin yarısını teşkil eder. Kemal kadının âtil kalmasını bir insanın yarı vücudunun felc olmasına benzetir ; ev hayatı ve çocuk terbiyesi bakımından oynadıkları büyük rolü belirterek, kadınlara aktif ve şuurlu bir terbiye verilmesi icap ettiğini söyler. Genç Hâmit de Garâm'da kadın hayatına dair bazı yeni fikirler ileri sürüyor. Bunlardan en çok üzerinde durduğu nokta yaşmakları açmak ve kadına sevme hürriyeti vermek meselesidir :

Tâze bir kız görmesin mi bir bahâr ?
Çeşmi de olmak mı lâzım perdedâr ?
Yok mudur bir kızda zevke ihtiyaç ?
Etmesin mi yoksa fikr-i izdivâç ?
Gönlü yâ gönlünde hissi yok mudur ?
Bir işaretcik ederse çok mudur ?
(S. 57)

Üsküdar timarhanesini tasvir eden sahne de içtimâi meseleler bakımından dikkate şayandır. Burayı dolduran zavallılardan çoğu sefalet yüzünden çıldırmışlardır :

Ecnebîden çoktu ebnâ-yı vatan,
Ekserinde dikkat ettim illete,
Pâresizlik illet olmuş cinnete

(S. 136)

Birisi, genç filozofa çocuklarını soruyor :

Öldü mü açlıktan evlâdım ? dedi ;
Kim bu şiddetliydi kaçtım pürtelâş.
Hem dedim - her gün çıkar, her gün maaş . -
Gördün öyleyse, dedi, evlâdımı ?
Hiç duyarlar mı aceb feryâdını ?
Karşılık verdim ki : Hep sıhhatteler.
— Kim ? dedi mecnun hem etti handeler :
— Sen meğer çılgın mısın, hey arkadaş ?
Almaz oldu âilem çoktan maaş ...
Cümlesi açlıktan öldü anların !

(S. 137-138)

Bazı mısralarda devrin maliyesine dokunulur ; hazineye bir ejderha musallat olmuştur ; bütün paraları bitirmiştir ; bundan dolayı kimse maaş alamaz. Bulunan tedbir ile şöyle alay edilir :

Âkibet himmetlerin bezlettiler :
Nâzır-ı mâliyyeyi azlettiler.

(S. 137)

Timarhanede bir de şair vardır. Garip hayaller tasavvur eder :

Bir perî gördüm uçar mehtâbda
Bir melek gördüm yüzer sîmâbda

(S. 138)

Bu, ihtilâlcı bir şairdir : Fakirlerin ayak altında kalmasının kâfi geldiğini ve bütün taçların kırılmasını haykırır :

Serbese Yârab kırılın tâçlar !
Pâyâmâl olmak yeter muhtaçlar !

(S. 139)

Bu ihtilâlcı ve deli şair Türk edebiyatını tenkit eder : Vatan sabrasına kana bulandığı halde Türk şairleri lâleden, düşman gülşenleri işgal ettiği halde bülbül ve gülden bahsederler :

Bizde şâir var, fakat eş'âr yok.
En edîbinde bu halkın âr yok.
Kulzüm-i hûn oldu sahrâ-yı vatan,
Lâleden bahseyley ebnâ-yı vatan,
Doldu düşmanlarla gülşenler bütün,
Demzeniz bülbülle gülden biz bugün !

(S 139)

Bir medreseli deli şaire çatacak olur. Şair bu sefer tenkit dilini medreseye çevirir :

Kâfiyehân olduğun ol medrese,
Anda keşlik öğretirler herkese,
Halk ana câhil girip echel çıkar,
Sen gibi mechûl ü müstechel çıkar.
Kırk sene eyler de tahsîl-i kelâm,
Yazmayı bilmez arabca bir selâm !

(S. 141)

Timarhanede her cinsten insan vardır. İşte tekkesinin ne olduğunu merak eden bir «ehl-i tasavvuf» ki tütünsüzlükten pek bizar olup

Kıbrısı bahşeylerim ben büsbütün,
Ver banâ sen bir lüle âlâ tütün !

(S. 142)

diye haykırır. Bir sarraf bankasına milyarlar yağdığı halde dostlarının kendisini müflis telâki etmelerinden şikâyet eder. Luka adlı bir başkası Feshâneye çuha verdiğinden, Tunus tüccarına rakip olduğundan, fakat bir Şamlı'nın kendisini batırdığından dem vurur. Genç Hâmid'den ve deli şairden başka bir aydın, içtimâî ihtilâller vukua geleceğini müjdeler :

Zâlimân akvâmı hep bel'ettiler,
Sonra akvâm anları hal'ettiler,
Şimdiki ahvâlde yoktur bekâ :
Ademiyyet böyle kalmaz mutlakâ.
Bir müsâvât asrı lâbüddür gelir,
Ol zaman hangi zamandır, kim bilir ?

(S. 143)

Yukarıdanberi kısaca gözden geçirdiğimiz felsefî ve içtimâî fikirler, Hâmid'in daha yirmi iki yaşında iken ne kadar çeşitli düşüncelere sahip olduğunu, fakat bunlar arasında sıkı bir uzlaşma vücuda getiremediği

gibi ifade ediş bakımından da şiir seviyesine erişemediğini gösterirler. Garâm müellifi, zaman geçtikçe, bu fikirlerinden bazılarını terk edecek, yenilerini benimseyecek, fakat hiç bir vakit insicamlı bir dünya görüşüne sahip olamayacak, ancak, haddi zatında bir kusur olan tezadlarını meziyet haline getirmesini bilerek, Makber ve daha bir çok şiirlerinde kendisine has bir şiiriye vasıl olabilecektir. Hâmid'in bu merhaleye nasıl eriştiğini Garâm'dan hareket etmek ve bu eserindeki temlerle müteakip eserlerindeki temleri karşılaştırmak suretile görmek mümkündür ki başka bir makalede bunu yapmağa çalışacağız.